

TİFLİS ƏLİYYƏ MƏDRƏSƏSİ (1847–1919)
TİFLİS ALİYYE MEDRESESİ (1847–1919)
MADRASA ALIYYE IN TBILISI (1847–1919)

Gülnara QOCA MƏMMƏDLİ

Asst. Prof., Ardahan University, Turkey, gulnara59@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9942-2670

XÜLASƏ

Qafqazın önəmli məkanlarından olan Gürcüstanda xristianlıqdan sonra ən çox yayılmış din İslamdır. Bu coğrafiyada müsəlmanların əsrlər boyu yaşamaları burada İslam maarifinin də geniş vüsətlə davam etməsinə vəs ilə olmuşdur. Burada İslamın, İslam mədəniyyətinin zəngin yaddaşı vardır. Qeyd edilən önəmli amildən hərəkətlə hazırlanmış bu məqalədə Gürcüstanda İslam maarifi tarixindən bir yarpaq olaraq paytaxt Tiflisdə XIX əsrin ortalarından Sovet dövrünə qədər fəaliyyət göstərmiş Əliyyə mədrəsəsinin açılış tarixçəsinə nəzər salınır, mədrəsənin tədris proqramı irdələnir, yönəticilərindən, müderris-müəllimlərindən və tələbələrindən bəhs edilir. İlk mənbələr olaraq Tiflisdəki Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivində (GMAMTA) qorunan Rusca, qismən də Gürcüce və Azərbaycanca ilgili materiallar əsas alınmışdır.

1847-ci ildə Tiflisdə açılmış olan Əliyyə mədrəsəsi şəhərin Meydan məhəlləsində Əliyyə / Eyvanlı Məscidi nəzdində fəaliyyət göstərmiş və Şiə məzhəb müsəlman uşaqlarına dini təlim-tərbiyə vermişdir. Qafqaz canişininin / qubernatorunun tabeliyində və vilayət şeyxülislamının bilavasitə nəzarətində olmuş bu mədrəsədə xüsusi ruhani-pedaqoji siniflər də yaradılmışdı. Mədrəsənin nizamnaməsi və tədris planı çərçivəsində Güney Qafqaz müsəlman balalarına İslam qanun və qaydaları üzrə bilgilər aşılansın, İslam tarixi, təfsir, fiqh, kəlam, hədis dərsləri keçilmiş, həmçinin bəlli səviyyədə Rus dilinin öyrədilməsi də gerçəkləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Dini təhsil tarixi, Gürcüstanda İslam, İslam maarifçiliyi, İslamşünaslıq, mədrəsə, məktəb.

ÖZET

Kafkasların gözde mekânı olan Gürcistan, Türkiyə və Azərbaycan için hem stratejik sınır komşusu gibi hem de arazisinde yüz binlerle Azərbaycan Türkünü ve diğer Müslüman toplulukları barındırdığı dolayısıyla ilgi odağındadır. Ülkede Hıristiyanlıktan sonra en çok yayılmış din İslam'dır. Bu coğrafyada İslam medeniyetinin zengin mirasının varlığını, İslamî eğitimin, medrese ve mektep geleneğinin asırlar boyunca vüsətlə geliştiğini gözlemlemekteyiz. Buradan hareketle sunulan makalede Gürcistan'da İslam öğretimi tarihinden bir yaprak olarak başkent Tiflis'te 19. yüzyılın ortalarından Sovyet devresine kadar faaliyet göstermiş Aliyye / Şii ruhani medresesinin teşkili tarihçesi izlenir, medresenin öğretim müfredatı irdelenir, yöneticilerinden, müderrislerinden, talebelerinden bahsedilir, yerli Türk gençlerinin İslamî aydınlanmasına katkıları vurgulanır.

Öznel kaynaklar olarak Tiflis'teki Gürcistan Milli Arşivi'nin Merkez Tarih Arşivi'nde (GMAMTA) bulunan Rusça, kısmen de Gürcüce ve Azerbaycan Türkçesinde ilgili materyaller temel alınmıştır. Konuya ilişkin arşiv bilgilerinin analizi yöntemi kullanılarak, edinilen önemli bulgular bilimsel-pedagojik araştırma açısından incelenir, sınıflandırılır ve değerlendirilir.

Makalede, Gürcistan'ın yüzyıllar boyunca İslam âlemi ile sıkı temasta bulunmasının, Türkiyə–Gürcistan–Azerbaycan arasında koridor rolü üstlenmesinin burada dinlerin, medeniyetlerin bütünleşmesine, aynı zamanda da İslam eğitiminin, öğretiminin gelişimine olanak sağlamış olduğu kanaati ortaya koyulmaktadır. Konunun bilimsel araştırılması, günümüzde uluslararasılık, dinlerarasılık, kültürlerarasılık kapsamında güncel önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Gürcistan'da İslam, İslam eğitimi tarihi, İslam'ın öğretimi, medrese, mektep.

ABSTRACT

Georgia, being a generally recognized landmark of the Caucasus, attracts Turkey's and Azerbaijan's attention both because of its strategic border neighborhood and because hundreds of thousands of Azerbaijanis and representatives of other Turkic-Muslim communities live in it. Islam is the most widespread religion in the country after Christianity. The Georgian land preserves the centuries-old history of Islamic civilization and the rich heritage of Islamic education, the traditions of madrasahs and mektebs. The purpose of this article is to highlight the activities of the spiritual madrasah Aliyye (for Shias) in 1847–1919 in the capital of Georgia, Tbilisi, as an example of Islamic education in the country.

The main primary sources of research are the materials of the Central Historical Archives at the National Archives of Georgia in Russian, Georgian and Azerbaijani. Important facts obtained using the method of analyzing archival information on this issue were studied, classified and evaluated from a scientific and pedagogical point of view.

The article concludes that the close centuries-old contacts of Georgia with the Islamic world, playing the role of a corridor between Turkey, Georgia and Azerbaijan, contributed to the integration of religions, civilizations here, as well as the development of Islamic teachings and education. Scientific research of this problem is of great importance in the context of interfaith and intercultural relations.

Keywords: History of Islamic education, Islam in Georgia, Islamic education, madrasah, mekteb.

GİRİŞ

Gürcüstan ölkəsi Türkiyə üçün də, Azərbaycan üçün də həm stratejik qonşu olaraq, həm də ərazisində yüz minlərlə Azərbaycan Türkünün və digər müsəlman topluluqların məskun olması dolayısıyla diqqət mərkəzindədir. Bu məqalənin amacı Gürcüstanda İslam dininin də varoluşunu, öncəliklə Gürcüstanda İslam maarifinin gəlişmiş olduğunu gözlər önünə sərməkdən ibarətdir. Mövzunun elmi tədqiqinin günümüzdə uluslararası, dinlərarası, kəltürlərarası kontekstlərində aktualığı qeyd edilməlidir.

Material: Gürcüstan ərazisində ilk müsəlman əhali VIII əsrdə görülməyə başlamışdır. Tiflisin ərəblər tərəfindən fəthindən sonra müsəlmanlar şəhərin özəl koloritinin ayrılmaz hissəsinə dönüşmüşlər. Ölkədə hal-hazırda 600 mindən çox müsəlman topluluğu məskundur. Gürcüstanda İslam dininə mənsub aşağıdakı etnik topluluqları görürük: Borçalı azərbaycanlıları, Acarlar, Axısqa Türkləri, Kistlər, Avarlar, müsəlman Abxazlar. Bunlardan Axısqa Türkləri 1944-cü ildə buradan sürgün edilmiş, qalanları yenə də varlığını sürdürməkdədir. Gürcüstanın əsrlər boyunca İslam aləmi ilə sıx təmasda bulunması, Türkiyə–Gürcüstan–Azərbaycan arasında dəhliz rolu oynaması burada dinlərin, mədəniyyətlərin bütünləşməsini, eyni zamanda da İslam maarifinin gəlişimini təmin etməkdədir.

Mənbələr: Mövzuyla bağlı ilkin qaynaqlar Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi – საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი fondlarındakı ilgili materiallardır. Arxivdə daha çox diqqət yetirib incələyərək yararlandığımız fondlar bunlardır: 1847–1918-ci illərə aid Tiflis Müsəlman Məktəbləri Qəyyumu (GMAMTA 1480), 1849–1892-ci illərə aid Qafqaz Təhsil Dairəsi Qəyyumu Dəftərxanası (GMAMTA 422), 1850–1917-ci illərə aid Qafqaz Cənubunu Dəftərxanası (GMAMTA 4), 1877–1917-ci illərə aid Tiflis Quberniyası Məktəblər Müdiriyyəti (GMAMTA 427), 1917–1919-cu illərə aid Qafqaz Təhsil Dairəsi Komissarlığı (GMAMTA 1933), 1918–1921-ci illərə aid Gürcüstan Demokratik Respublikası Maarif Nazirliyi (GMAMTA 1935). Bunlardan başqa, bəhsi keçən dönməyə aid mətbuat xəbərləri (Kavkaz 1847; Qruziya 1919: 3), Gürcüstanda İslamın, Gürcüstan azərbaycanlılarının təhsil tarixinə dair Nərmin Tahirzadə, Hüseyn Əhmədov, Əmrulla Paşayev və başqalarının elmi araşdırmaları (Tahirzadə 1962; Əhmədov 1985; Paşayev 1997; Goca Məmmədli 2020), internet materialları (<http://qafqazislam.com>; <http://www.nplg.gov.ge/wikidict>) və digər qaynaqlar da önəm daşıyır.

Metod: Əldə edilən önəmli faktlar mövzunun mündəricəsi ilə əlaqədar olaraq arxiv bilgilərinin analizi yöntəmi ilə elmi-pedaqojik araşdırma müstəvisində incələnərək təsnif edilir və dəyərləndirilir.

Qısaltma: GMAMTA – Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi.

1. MƏDRƏSƏNİN FƏALİYYƏT TARİXÇƏSİ

Gürcüstanda mədrəsə gələniyinin tarixi erkən ortaçağlara gedib çıxır. Sonrakı yüzillərdə də Tiflisdə, Axısqa, Borçalı-Qarayazı bölgələrində orta dərəcəli mədrəsələr fəaliyyət göstərmişlər. Bu tip mədrəsələrdə əsas etibarlıyla din qulluqçuları olan mollalar, İslamiyyə ibtidai məktəbləri üçün müəllimlər hazırlanmışdır. Məktəbləri bitirənlərin bəziləri mədrəsələrdə təhsillərini davam etdirmişdilər, bəziləri daha savadlı ruhani şəxslərin yanında özəl olaraq biliklərini artırmışdılar. Mədrəsədə ərəb dili, fars dili, İslam ilahiyyəti və İslam hüququ daha mükəmməl təlim edilmişdi, həmçinin tarix, coğrafiya, hesab, həndəsə, məntiq, psixologiya öyrədilmişdi.

1840-cı illərdə Tiflisdə mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bunu hicri qəməri 1260 / miladi 1844-cü ildə tərtiblənmiş Abbasqulu Ağa Bakıxanlı Qüdsinin “Gülüstani İrəm” kitabının Farsca mündəricəsindəki: “Əlyazması Tiflisdə Qazaxlı şeyxülislam Osman Əfəndinin mədrəsəsində yazılmışdır” qeydi (Bakıxanov 1844) sübutlamaqdır.

Bəri başdan bir məsələyə açıqlıq gətirməkdə fayda vardır. 1847-ci ildən Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş “Əliyyə” və “Öməriyyə” adlı təhsil müəssisələri müxtəlif mənbələrdə bəzən məktəb, bəzən mədrəsə adlandırılır. Hərçənd sözü edilən təhsil qurumlarının adları dövrün Ərəb hərfləri arxiv sənədlərində mədrəsə keçir. Misal üçün, “Tiflis şəhərində bina olunan mədrəsənin qəraradnaməsi” (GMAMTA 422/1/179: 1), “naziri mədrəsəyi İslamiyyə” (GMAMTA 422/1/237: 3), “müdiri umurəti mütəvəlleyi mədarisi Qafqasiyyə” (GMAMTA 422/1/237: 4), “xadimi mədrəsəyi milləti isnayi şəriyyəyi Tiflis” (GMAMTA 422/1/237: 4), “gərdənəndeyi umuri mütəvəlleyi mədarisi İslamiyyəyi Tiflis” (GMAMTA 422/1/237: 5). Bu təhsil müəssisəsi Rusca rəsmi sənədlərdə “мусульманское училище Алиева учения” (GMAMTA 422/2/5697: 27a, 54, 63) adlanır. Məktəbə Rusca “школа” şkola deyilir, “училище” uçilişe isə məktəb tipindən bir üst səviyyədir. Ruscada da Əliyyə və Öməriyyə “şkola” deyil, “uçilişe” adlandırılmışdır. İslam din təhsil düzənində məktəbdən bir üst səviyyə mədrəsədir. Dediklərimizdən yola çıxaraq, “Əliyyə”ni mədrəsə tanımlaya bilərik.

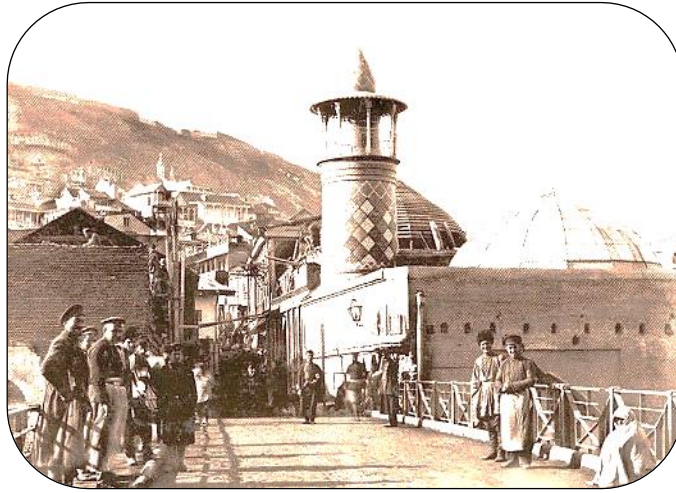
19-cu yüzildə Tiflisin bütövlükdə Güney Qafqazın inzibati, mədəniyyət, maarif mərkəzi olması burada İslam qurumlarının da cəmləşməsinə səbəbiyyət vermişdi. 1823-cü ildə Tiflisdə Şiələri təmsil edən şeyxülislamlıq – şeyxülislami milləti isna-i şəriyyə, 1832-ci ildə Sünnüləri təmsil edən müftülük qurulmuşdu. 1872-ci ildə bu iki idarə İslam Ruhani İdarəsi çatısı altında tək idarə halına gətirilmişdi. Həmin vaxtlar Güney Qafqaz məmləkəti şeyxülislami və Güney Qafqaz məmləkəti müftüsü ofisləri, habelə Tiflis–Kutais quberniyaları Şiə və Sünnü məzhəbləri üzrə ruhani idarələri də Tiflisdə yerləşmişdi. Ayrı ayrı vaxtlarda Güney Qafqaz şeyxülislami axund Məhəmmədəli, axund Əhməd Hüseynzadə, Mirzə Həsən Tahirzadə, Əbdüssəlam Axundzadə; Güney Qafqaz müftüləri Osman Əfəndi, Məhəmməd Əfəndi Müftüzadə, Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə və başqaları Tiflisdə fəaliyyət göstərmişdilər.

1832-ci ildə Azərbaycan mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanlı Güney Qafqaz müsəlmanları üçün xüsusi tədris müəssisəsi açılması fikrini irəli sürdükdə Qafqaz Cənibini bu ideyanın həllinin vaxtı çatmadığını bildirmişdi. Bəhs edilən təhsil qurumlarının qəraradnaməsini hazırlamaq Güney Qafqaz Şiə məzhəb ruhani idarəsinin yonəticişi şeyxülislam, Tiflis axundu Məhəmmədəli Hüseynzadə Səlyaniyə həvalə edilmişdi. 1845-ci ildə hazırlanmış layihədə ruhani məktəbləri və mədrəsələrinin çoxəsrlik təcürbəsi əsas götürülmüş, dövlət məktəblərinin təcürbəsi də nəzərə alınmışdı. Proqram layihəsini Mirzə Fətəli Axundzadə Ruscaya təcürmə etmişdi. Cənibin dəftərxanası layihəni Abbasqulu ağa Bakıxanlıya həvalə etmişdi. A. Bakıxanlı öz müsəbət rəyində bu tip təhsil qurumlarının açılmasını faydalı hesab etmişdi. Layihəni Rus şərqsünası, xüsusi tapşırıqlar məmuru Nikolay Xanikov redaktə etmişdi.

1847 aprelin 18-də Birinci Nikolayın əmriylə mərkəzi hökumət Tiflis Əli təlimi mədrəsəsinin nizamnaməsini təsdiq etmişdi. Yayda şəhər əhalisi yaylağa çıxdığına görə, sonra da Ramazan, Məhərrəm ayları vəsiləsiylə bu təhsil müəssisəsinin açılışı ertələnmişdi. Nəhayət, 1847-ci il dekabrın 12-də rəsmi şəxslərin iştirakıyla Tiflisdə Şiələr üçün “Əliyyə” – Əli təlimi İslamiyyə mədrəsəsinin tənənəli açılışı olmuşdur.

Çarlıq Rusiyanın Qafqazda nüfuzlu rəsmi mətbuat orqanı olan “Kavkaz” Qafqaz qəzeti bu barədə müfəssəl reportaj dərc etmişdir (Kavkaz 1847: 2). “Bu ayın 12-də gündüz saat 2-də Tiflisdə Qafqazda ilk müsəlman

tədris müəssisəsinin açılışı oldu. Məmləkətə böyük faydalar gətirəcək bu hadisə diqqəti cəlb edir, buna görə də biz inanırıq ki, bu hadisə haqqında ətraflı məlumat verdiyimiz üçün oxucular bizə təşəkkür edəcəklər” – önsözüylə başlayan məqalədə mərasimin gedişatı geniş işıqlandırılmışdır. Məqalədən bəlli olur ki, müsəlmanlara daim qayğıyla yanaşan Qafqaz Cənubunu Mixail Vorontsov 1847-ci ilin əvvəllərində Tiflisdə öncə Şiələrin uşaqları üçün, sonra Sünnülərin uşaqları üçün təhsil qurumunun açılması zərurətini gündəmə gətirərək, bu barədə təklif irəli sürmüşdü. İlgili qəraradnamə, yəni nizamnamə Qafqaz Komitəsinin müzakirəsinə verilmiş, aprelin 18-də əlahəzrət imperatorun təsdiqinə təqdim edilmişdi. Beləliklə, çoxdan ehtiyac duyulan və icrasını gözləyən bu çox faydalı təşəbbüsün möhkəm təməli qoyulmuşdu. Lakin bu təşəbbüsün gerçəkləşdirilməsinə mane olan bəzi çətinliklərlə yanaşı daha iki durum da ortaya çıxmışdı. O ilin yay aylarının həddindən artıq isti keçməsi və Tiflisi bürüyən xəstəliklər üzündən şəhər müsəlmanlarının böyük bir qismi yaylaqlar adlanan yay istirahət yerlərinə köç etmişdilər. Dərs görmək istəyənlərdən ərizələr yalnız oktyabr ayının sonlarına doğru daxil olmuşdu. Bundan sonra Ramazan və Məhərrəm başlamışdı. Şiələr üçün acı günlər olan bu matəmin 10-cu günündən sonra mədrəsənin açılması mümkün olmuşdu. Mədrəsə Şah Abbasın inşa etdirdiyi Şiə məscidinin qənşərindəki məscid evində, Vorontsov küçəsi 6-cı məhəllə 56 sayılı binada yerləşmişdi.

Tiflis Əliyev məscidi və mədrəsəsi (XIX əsrin sonları)

Rusiya imperatorunun təsdiqləmiş olduğu, elə oradaca İslam kursu müəllimi Fazil xan tərəfindən Türkcəyə tərcümə edilən nizamnamənin və ştat siyahısının Rus dili müəllimi Qriqoryev tərəfindən oxunmasından sonra Şeyxülislam axund Molla Məhəmmədəli bu hadisə ilə ilgili Farsca xütbə oxumuş, imperatora faydalı təşəbbüsü vəsiləsiylə minnətdarlıq ifadə etmişdi. Bundan sonra Mirzə Fazil xan Ərəbcə xütbə oxuyaraq, burada uşaqların İslam qanunçuluğunu öyrənəcəklərini vurğulamışdı. Knyaz Bebutov iştirakçıların bir neçəsinin müşaiyətiylə sinif otağına keçmiş, yeni qəbul edilmiş öyrəncilərə üz tutaraq, onlara həvəslə oxumağı tövsiyə etmişdi. Sonda yeni təhsil qurumunun qəyyumu Nikolay Xanikov Farsca qısa nitqində valideynlərə burada müsəlmanlar arasında şəriət qanunları doğrultusunda savadlı insanlar yetişəcəyinin müjdəsini vermişdi. Şeyxülislamın qısa cavabını dinlədikdən sonra iştirakçılar şərq adət-ənənəsinə görə çeşidli şirniyyatlar düzölmüş masaya təşrif buyurmuşdular (Kavkaz 1847: 2).

Rəsmi dairələrin siyasətini ifadə edən “Kavkaz” qəzeti bu təhsil ocağını Qafqaz məmalikinə böyük faydalar gətirəcək önəmli bir hadisə kimi dəyərləndirmişdi.

Göründüyü üzrə, Tiflisdə Eyvanlı məscidi nəzdində yerləşmiş bu mədrəsənin 1847-ci il dekabrın 12-də düzənlənən açılış törənində nüfuzlu amirlər, Tiflis Türklərinin təmsilçiləri iştirak etmişdilər. Nizamnaməni və çalışanların adlarını Qriqoryev oxumuş, şeyxülislam axund Məhəmmədəli Səlyani Farsca, müəllim Fazil xan Ərəbcə xütbələr oxumuşdular. Tədbirdə Mülki İşlər İdarə rəisi Bebutov, qəyyum Xanikov və başqaları çıxış edərək, imperiyanın digər təhsil qurumları arasında bu mədrəsənin də önəmli yer tutduğunu vurğuya sözləmişdilər. Mədrəsənin poçətitel-qəyyumu şərqşünas Nikolay Xanikov (1822–1878), Rus kursu müəllimi İvan Qriqoryev, müsəlman kursu müəllimi Mirzə Fətulla Fazil xan Şeyda (1783–1852) təyin edilmişdilər.

Mədrəsə Əliyyə məscid evində 50 nəfər tələbə ilə fəaliyyətə başlamışdı. Canişin Vorontsov dekabrın 27-də Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqa Qafqaz Komitəsi sədrinə raportunda belə yazmışdı: “Tiflisdə Şiələr üçün İslamiyyə mədrəsəsi açıldı... Bunu yerli müsəlmanlar dərin minnətdarlıq hissiylə qəbul etdilər və bir çox müsəlmanlar öz uşaqlarını buraya tərbiyə almağa məmnunluqla razılıq verirlər” (GMAMTA 4/3/303: 116–117).

1849-cu il yanvarın 15-də Tiflisdə “Əliyyə” – Əli təlimi örnəyində Sünnü məzhəblilər üçün “Öməriyyə” – Ömər təlimi mədrəsəsi açılmışdır. Arxivdə Şiələr üçün “Əliyyə” və Sünnülər üçün “Öməriyyə” mədrəsələrinin nizamnamələri saxlanılır (GMAMTA 4/3/303: 1–13; GMAMTA 422/1/179: 1–7; 422/2/5697: 27a–31, 54–62). Not: Qərardadların Ərəb əlifbasiyla mətnlərində Tatar, Azərbaycan deyil, Türk dili yazıldığı qeyd etməliyə (GMAMTA 422/1/179: 3).

“Əliyyə”nin nizamnaməsi 18 aprel 1847-ci il tarixində Sankt-Peterburqda Rusiya imperatoru tərəfindən imzalanmışdır və imperatorun belə dərkənarı yer almışdır: “Считать утвержденным в виде опыта на два года” İki illiyinə təcrübə şəklində təsdiqlənmiş hesab edilsin (GMAMTA 422/2/5697: 54). Nizamnaməni və ştat cədvəlini Rusiya imperatoru özü təsdiqləmişdir və öz xəttiylə yazmışdır: “Быть по сему” – Belə olsun (GMAMTA 422/2/5697: 63).

Nizamnaməyə istinadən Əliyyə mədrəsəsi Tiflisdəki Şiə məzhəb məscidinin nəzdində yerləşmişdi. Qafqaz Canişininin ümumi nəzarətində olmuşdur. Canişin yaxından gözləməçilik üçün Tiflisdə qulluqda olan məmurlardan birini xüsusi popeçitel, yəni qəyyum təyin etmişdi. Bundan əlavə, Canişinin təklifiylə müsəlmanların nüfuzlu zadəganlarından mədrəsələrin fəxri naib-baxıcıları seçilmişdi və onlar bu təhsil ocaqlarında işlərin sağlam şəkildə gedişatına kömək göstərmişdilər. “Əliyyə” bilavasitə Tiflis məscidi axundunun tabeliyində olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Gürcüstanda müstəqil demokratik respublika qurulmasıyla təhsil yönündə də yeniləşmə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə Gürcüstan Müsəlman Milli Şurası Tiflisdəki “Əliyyə”, “Öməriyyə” mədrəsələrinin məzhəbə görə bölünməyən bir təhsil qurumu şəklində birləşdirilməsi məsələsini qətiyyətlə ortaya atmışdı və buna nail olmuşdu. 1918 oktyabrın 5-də həmin Milli Şura “Tiflisdəki İslamiyyə mədrəsələrinin durumu haqqında” xüsusi hesabatda bildirmişdi: “İslamiyyə mədrəsələrinin vəziyyəti çox acınacaqlıdır, onlar əslində yox kimidirlər. Müsəlmanlar azad ölkədə yaşamalarına rəğmən, onlara yaradılan şəraitdən istifadə edə bilmirlər”. Şura bu təhsil qurumlarının daxili işlər nazirliyi sərəncamında saxlanmağını antidemokratik hal saymışdı (GMAMTA 1933/1/1560: 3). Yerli mətbuat 1919-cu il baharında xəbər vermişdi: “Müsəlman Milli Şurasının qərarına istinadən, Tiflisin “Əliyyə”, “Öməriyyə” İslamiyyə mədrəsələri təriqətə görə bölünməyən bir qurumda birləşdirilmişdir və Gürcüstan Respublikası Maarif Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir. Hazırda Milli Şuranın təhsil komissiyası mədrəsələrin yenidən qurulması layihəsini hazırlamağa və yeni tədris proqramı düzənləməyə başlamışdır” (Qruziya 1919/80: 3). Beləliklə, “Əliyyə” və “Öməriyyə” təməlinə Tiflis İslamiyyə ikisinifli məktəbi təşkil edilmişdi, məktəbin müdirləri sırasıyla Kamal Sübhanquliyev, Əlimirzə Nərimanzadə, Abbasəli Kazımov, Əbül Axund Mövlazadə, müəllimləri Əlimirzə Nərimanzadə, Əbül Axund Mövlazadə, Mirzə Əlirza Əfəndiyev, Səlman Hüseynov və başqaları olmuşlar. Tiflis İslamiyyə ikisinifli məktəbinə 1920 oktyabrın 23-dən yüksək dərəcəli ibtidai məktəb statusu verilmişdi, məktəbə müdirlik Təhmas Bəy Qulubəyova həvalə olunmuşdu, orada üstün təhsil səviyyəli İlyas Ququşov, Mirzə Şərif Mirzəyev, David Ağalarov, Kamal Sübhanquliyev, Faruq Bəyim Qacar və başqaları dərslər demişdilər. Məktəbin pedaqoji şurasının qərarıyla, Gürcüstanın İslamiyyə məktəbləri inspektoru Mirzə Rza Əlizadənin vasitəçiliyiylə və maarif nazirliyinin təsdiqiylə 1920 dekabrın 31-də bu məktəbə dahi Azərbaycan şairinin şərəfinə “Şeyx Nizami adına Müsəlman yüksək ibtidai məktəbi” adı verilmişdi (GMAMTA 1935/1/745: 154–156).

2. MƏDRƏSƏDƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ

Tiflis Əliyyə mədrəsəsində üç sinif təşkil edilmişdi: Türk dili, Fars dili və Ərəb dili sinifləri. Hər sinif üçün iki il nəzərdə tutulmuşdu. Rus dili dərslərinə və başqa dərslərə hər sinifdə əlavə dərslər saatları ayrılırdı. Ərəb sinifində Quranın oxusunun öyrədilməsinə və Şəriətə saatlar verilirdi. Hər məşğələ saat yarım davamlanırdı və hər gün ikisi səhər, ikisi nahardan sonra olmaqla dörd dərslər keçilirdi. Təhsil müddəti hər sinifdə iki il olmaqla toplamda altı il çəkirdi. Birinci sinifə 8 yaşdan 12 yaşadək uşaqlar və yeniyetmələr qəbul edilirdilər və qəbul il boyu davam edirdi. Tələbələrin bilik səviyyəsini İslamiyyə kursu dərsləri üzrə

şeyxülislam, Rus kursu fənləri üzrə qəyyum dəyərləndirirdi. Tam kursu yaxşı qiymətlərlə bitirən tələbələrə mülki və hərbi xidmətə girərkən ümumi müddət müqabilində bir il erkən olmaqla birinci zabıt rütbəsi verilir. Həmin müdavimlər gimnaziya məzunlarıyla bərabər haqlara sahib olurdular.

Mədrəsədə Türk dili, Fars dili, Ərəb dili, Rus dili, Müxtəsər coğrafiya, Müxtəsər tarix, Hesab, Rus qanunçuluğu və məhkəmə icraatı, Hüsuxət dərsləri keçilmişdir. Türk, Fars, Ərəb dillərini İslamiyyə kursu müdərrişi, Rus dili və digər dərsləri Rus kursu müəllimi tədris etmişlər.

1894-cü ildə Qafqaz şeyxülislamının “Əliyə” zəminində ali ruhani mədrəsəsi açmaq barədə təklifində təhsil müddətinin səkkiz il olmasıyla və Şəriətin əsas dərsləri qalmasıyla bərabər, Rus və Şərqi dillərinin, dünyəvi elmlərin də öyrədilməsinin gücləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi ön görülmüşdü (GMAMTA 422/1/7150: 46–51).

1907-ci il noyabrın 5-nə aid hesabatı görə, mədrəsənin kitabxanasında 200-ü tələbələr üçün, 50-si müdərrişlər üçün kitablar olmuşdu, bu kitablardan da 84-ü dərslər vəsaiti, 14-ü dərslər kitabı olmuşdu (GMAMTA 427/1/45: 39).

Bu mədrəsə 25 iyun 1912 tarixli Qanun doğrultusunda tam yüksək ibtidai təhsil vermək iqtidarına sahib olmalıydı. Əlavə xüsusi siniflər açılmasından məqsəd ibtidai məktəblər üçün Şəriət və Türk dili müəllimləri hazırlamaqdan ibarət idi (GMAMTA 422/2/5697: 5). 1912-ci ildə mədrəsəni yüksək dərəcəli ibtidai məktəbə çevirmək, bu məktəbdə xüsusi ruhani-pedaqoji siniflər açmaq planı irəli sürülmüşdü. Burada ümumtəhsil fənləri tədrisinin Rus dilində, Şəriətin-dinin tədrisinin Rus və ya Türk dillərində şərhli ilə Ərəb dilində yürütülməsi ön görülürdü. Tədris planındakı din fənləri bunlar idi: Elm-üt təfsir, İslam tarixi, Elm-ül fiqh, Elm-ül kəlam, Elm-ül hədis, Elm-ül adian (GMAMTA 422/2/5697: 6).

1914-cü ildə yeni təklifə əsasən, mədrəsədə əlavə olaraq üçillik kurslu xüsusi dini-pedaqoji siniflər açılmalıydı, Şəriət, İlahiyyat yenə də əsas fənlər olaraq qalmalıydı, bu əlavə siniflər də şeyxülislamın, müftünün tabeliyinə verilməli idi. Ancaq bu təkliflərin müzakirəsi uzun çəkmişdi. İncələmələrdə tanınmış pedaqoqlar Firidun Bəy Köçərli, Rəşid Bəy Əfəndiyev də iştirak etmişdilər.

3. MƏDRƏSƏNİN TƏŞKİLATÇILARI, MÜDƏRRİS-MÜƏLLİMLƏRİ

Əvvəlcə mədrəsənin iki nəfər müdərrişi var idi: biri İslamiyyə kursunda, digəri Rus kursunda dərslər verməklə mükəlləf idi. İslamiyyə kursu müdərrişi öz savadıyla, ciddi əlaqıyla bilinən, tədris yontəmini yaxşı bacaran şəxslər arasından şeyxülislam və fəxri müdir tərəfindən seçilirdi. Rus dili müəllimi Türk dilini bilən Ruslar və ya Rus dilini yüksək səviyyədə bilən Türklər arasından mütəvəlli heyət tərəfindən təyin edilirdi. Siniflər artıqca və tələbələrin sayı çoxaldıqca Cənabınin təliqəsiylə İslamiyyə kursuna daha iki, Rus kursuna daha bir müdərriş artırılırdı. Bu müdərrişlər dövlət qulluğunda sayılırdılar. Mədrəsədə şeyxülislamın xüsusi təmsilçisi də xidmət göstərirdi.

Mənbələrə istinadən, Əliyə mədrəsəsinin yonəticiyəri bunlar olmuşlar:

Popeçitel-qəyyumlar: 1848-ci ildən Nikolay Xanıkov, 1855-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə, 1860-cı ildən Bulatov, 1870–1886-cı illərdə Adolf Berje, 1886–1906-cı illərdə M. P. Zavadskiy, 1907-ci ildə Xəlil Bəy Aşurbəyov, 1908–1918-ci illərdə L. Q. Lopatinskiy;

Ştatlı baxıçı-müdirler: 1848–1855-ci illərdə axund Eynullah, 1855-ci ildən şeyxülislam axund Əhməd Hüseynzadə, 1890-cı ilədək şeyxülislam Mirzə Həsən Tahirzadə, 1890-cı ildən şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadə;

Fəxri müdir: 1900-cü illərdə Xəlil Bəy Aşurbəyov;

Müdərriş-müəllimlər: 1848-ci ildən Mirzə Fazil Xan Şeyda, 1848-ci ildən İvan Qriqoryev, 1850–1860-cı illərdə Axund Mehdi İsmayıl oğlu, 1880-ci illərdə Axund Mustafa Talıbzadə, 1880-ci illərdə Qarabaşov, 1888-ci ildən Paşa Bəy Həsənbəyov, 1890–1907-ci illərdə Baxşəli Bəy Məhərrəmbəyov, 1898-ci ildən Qorucubaşov, 1905-ci ildən Axund Hüseyn Qasimov, 1907-ci ildən Təhmas Bəy Qulubəyov, 1912-ci ildən Əlimirzə Nərimanov, vb.

1907-ci ilə aid bir hesabatda mədrəsənin popeçitel-qəyyumu Bakı sakini Xəlil Bəy Aşurbəyovun hər il 300 manat bağış verdiyi bildirilmişdir (GMAMTA 427/1/45: 39).

Bu siyahıda adları çəkilənlərdən bəziləri haqqında müxtəssər bilgiler:

Mirzə Fazılخان (1783–1852): Şair, diplomat, pedaqoq olaraq bilinir. Təbrizlidir, əsl adı Fətullahdır. 1838-ci ildən Tiflisdə yaşamışdır. Burada gimnaziya təhsili almış, 1846-cı ildən Qafqaz Cənubunluğu dəftərxanasında tərcüməçi işləmişdir. Şeyda təxəllüsüylə satirik şeirlər yazmışdır. Dərs kitabı yazdığı da bəllidir (Memmedli 2018: 57). “Əliyyə”nin açılış törəmində Rusiya Çarının və Qafqaz Cənubunun şəninə qəsiddə söyləmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812–1878): Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, yazıçısı-dramaturqu, şairi, filosofudur. Azərbaycanın Nuxa şəhərində doğulmuş, 1834-cü ildən etibarən Tiflisdə yaşamış, burada Qafqaz Cənubunluğu dəftərxanasında mülki işlər üzrə Şərq dilləri mütərcimi çalışmışdır. Tiflisdə vəfat etmiş, burada dəfn edilmişdir (Memmedli 2018: 57). 1855-ci ildə bir müddət Tiflis İslamiyyə mədrəsələrini idarə etmişdir. Onun bu vəzifədə fəaliyyəti barədə arxiv sənədləri mövcuddur. Onun tutduğu vəzifə “Gərdənəndeyi umuri mütəvəlləyi mədarisi İslamiyyəyi Tiflis” – Tiflis İslamiyyə mədrəsələri mütəvəlli işləri müdiri gibi keçir (GMAMTA 422/1/237: 5; GMAMTA 1480/1/1: 4–6).

Əhməd Hüseynzadə (1812–1887): İlahiyyatçı alim olaraq bilinir. Salyanlıdır. İlk təhsilini Tiflisdə almışdı. 1862–1884-cü illərdə Qafqaz şeyxülislamı olmuşdur. 1855-ci ildən Əliyyə mədrəsəsini yönətmışdi. Arxiv sənədlərində onun vəzifəsi “naziri mədrəseyi İslamiyyə” olaraq qeyd edilir.

Nikolay Vladimiroviç Xanikov (1822–1878): Rusiyanın Kaluga quberniyasında anadan olmuş, Şərq dillərini öyrənmişdi. 1840-cı illərin sonlarına doğru diplomatik tapşırıqla Qafqaza göndərilmişdi. 1853-cü ildə Təbrizdə Rusiya baş konsulu çalışmışdır. Həmçinin Şərqşünas olaraq “Buhara xanlığının təsviri”, “İç və Kiçik Orda Kırğız çöllərinin əhalisi haqqında”, “Xəzər Dənizi səviyyəsinin dəyişmələri haqqında”, “İran etnoqrafiyası” kitabları vardır. Tiflis İslamiyyə mədrəsələrinin qəyyumu olmuşdur.

Mustafa Talıbzadə (1824–1903): Gürcüstanın Borçalı qəzasının Sarvan qəsəbəsi kökənli münəvvər olaraq bilinir (Memmedli 2018: 57). Ali ruhani təhsilini Təbrizdə almışdı. 1873-cü ildə axund rütbəsini qazanmışdı. Güney Qafqaz şeyxülislamı müavini olmuşdur. Bir müddət “Əliyyə”də müdərris çalışmışdır.

Adolf Petroviç Berje (1828–1886): Milliyətçə Alman olmuş, Rus Şərqşünası, Qafqazşünası olaraq bilinir. Tiflisdə Qafqaz arxeoqrafiya komissiyasının sədri vəsifəsini yerinə yetirmişdir. Daha çox Güney Qafqazın tarixi və mədəniyyəti ilə maraqlanmışdır. 1870–1886-cı illərdə Tiflis İslamiyyə mədrəsələrinin qəyyumluğunu icra etmişdir.

İvan Qriqoryev: Peterburq Şərqşünaslıq fakültəsində Mirzə Kazım Bəydən dərs almışdı. “Əliyyə”də Rus dilini öyrətmişdi. Azərbaycan mütəfəkkir şairi Mirzə Şəfi Vəzehin Tiflisdə təşkil etdiyi “Divani Hikmət” ədəbi məclisinin fəallarından olmuş, Vəzeh ilə birlikdə “Kitabi Türki” adıyla Azərbaycan poeziyası müntəxabatını hazırlamış, Türkcə - Rusca lüğət tərtib etmişdir.

Mirzə Həsən Tahirzadə (1837–1893): Şuşalıdır. Axund olmuş, 1885-ci ildən Qafqaz ruhani idarəsində şeyxülislam vəzifəsini tutmuşdur. 1880-ci illərdə Əliyyə mədrəsəsini yönətmışdir.

Əbdüssəlam Axundzadə (1843–1907): Salyanlıdır, din təhsilini Nəcəfi-Əşrəfdə almışdı. 1861-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi onu Tiflisə mədrəsədə Ərəb və Fars dillərindən dərs deməyə dəvət etmişdi. 1878-ci ildən Qori Müəllimlik Seminariyasında Türk dili və Şəriət dərslərini vermişdir. 1890-cı ildən “Əliyyə”də müdir olmuşdur. 1895-ci ildən Qafqaz şeyxülislamı rütbəsinə yüksəlmişdir. 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və burada dəfn edilmişdir. “Müqəddəs Peyğəmbərin tarixi”, “Miftahil lisani Farsi”, “Sərfi müxtəsər”, “Kitabi müəllifi ətfal”, “Moizə və nəsihətlər”, “Risalətül ehkam” kitabları bəllidir. 1890-cı illərdə “Əliyyə”nin yönəticisi olmuşdur.

Əlimirzə Nərimanov (1880–1943): Tiflislidir. Nəriman Nərimanovun əmisi oğludur. Seminariyada oxumuşdu. Borçalının Qızılhacılı kəndində, Tehrandə, bir müddət də “Əliyyə”də müəllimlik etmişdir.

“Nəsihətül ətfal” – Uşaqlara nəsihətlər dərsliyini hazırlamışdır. 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmiş bu dərs kitabının müəllifi və naşiri belə tanıtılmışdır: “Tiflis Şiə məzhəb mədrəsəsinin Türk və Fars dilləri müəllimi Əlimirzə Nərimanov Sənani” (Sənani 1913: 1). Buradan açıqlanır ki, mədrəsədə Türk və Fars dilləri dərslərini Əlimirzə Nərimanzadə demişdir.

Baxşəli Məhərrəmbəyov (1856–1913): Şuşalıdır. 1886-cı il Qori seminariyası məzunudur. Tiflis şəhərinin polismeysteri işləmişdir. Həmçinin “Əliyyə”də Rus dili, hesab, tarix, coğrafiya fənlərindən dərs demişdir.

4. MƏDRƏSƏNİN MƏZUN TƏLƏBƏLƏRİ

Əlimizdə olan arxiv statistikasına doğrultusunda Tiflisin iki İslamiyyə mədrəsəsində 1850-ci ildə 57 tələbə, 1860-cı ildə 78 tələbə oxumuşdu. Sonrakı illərdə “Əliyyə” mədrəsəsinin tələbə kontingenti illər üzrə bu rəqəmlərlə ifadələnir: 1887 – 34, 1888 – 35, 1889 – 53, 1892 – 36, 1893 – 53, 1894 – 57, 1895 – 61, 1896 – 61, 1897 – 57, 1898 – 62, 1900 – 72, 1907 – 71, 1908 – 71, 1910 – 119. Bu təhsil qurumunda bir qayda olaraq oğlan uşaqları oxumuşdular. 1907-ci il noyabrın 5-nə aid hesabatı görə, mədrəsədə 6 şöbə, 6 sinif olmuş, mədrəsənin tam kursunu 1906-cı ildə 6 tələbə, 1907-ci ildə 2 tələbə tamamlamışdı (GMAMTA 427/1/45: 39).

Mədrəsə məzunlarından bir çoxları ictimai həyatda, dini və pedaqoji fəaliyyət sahələrində fəal rol oynamışlar. Bunlardan Azərbaycan jurnalistikası, maarifi yönündə xüsusi yeri olan Ömər Faiq Nəmanzadə (1872–1937), Borçalıda məktəblər açılmasına önəmli əmək sərf etmiş Mirzə Rza Əlizadə (1875–1942), din xadimi Yusif Ziya Talıbzadə (1877–1923), sevimli yazıçı Abdulla Şaiq Talıbzadə (1881–1959), məşhur bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli (1885–1948) və başqalarını zikr edə bilərik. “Əliyyə”nin Gürcüstanlı məzunlarından Məmməd Məmmədov, Səməd Hacıəlizadə, Sirəcəddin Əfəndiyev təhsillərini Qoridəki müəllimlik seminariyasında davam etdirmişdilər.

Abdulla Şaiqin xatirələrindən: “Əliyyə məktəbində oxuduğum zaman Qasım Bəy Zakirin, Həsənəli Xan Qaradağlının öz orijinal şeirləriylə yanaşı, Krılovdan tərcümə etdikləri təmsillərini, Puşkin və Lermontovun şeirlərini sevə sevə əzbərləyirdim... O zaman Azərbaycanda Vətən Dili kitabının birinci və ikinci cildlərindən başqa dərslik yox idi. Ona görə də üçüncü sinifdən Farsca Gülüstən kitabını oxumağa məcbur idik” (Şaiq 1978: 13).

NƏTİCƏ

Gürcüstanın İslam aləmi ilə sıx təmasda bulunmasıyla və Türkiyə–Gürcüstan–Azərbaycan arasında dəhliz rolu oynamasıyla burada dinlərin, mədəniyyətlərin inteqrasiyası / bütövləşməsi, eyni zamanda İslam təhsilinin, tədrisinin inkişaf etdiyi görülməkdədir. Gürcüstan coğrafiyasında İslam mədəniyyətinin zəngin mirasının varlığını, İslam təlim-tərbiyəsinin, mədrəsə və məktəb ənənələrinin əsrlər boyunca vüsətlə inkişaf etdiyini müşahidə etməkdəyik.

XIX yüzilin ortalarında Tiflis şəhərində Əliyyə mədrəsəsinin təşkilindən məqsəd Güney Qafqaz müsəlmanlarının uşaqlarına İslam dininin qanunları üzrə biliklər verməkdən və eyni zamanda onlara toplum yaşayışı üçün gərəkli həcmdə Rus dilini öyrətməkdən ibarət olmuşdur. Bununla Çarlıq Rusiyası rejimi Qafqaz İslam ruhani öncüllərinin xarici ölkələrdə təhsil almalarının önünü kəsməyi, Qafqaz üçün müsəlman ruhaniləri yerində hazırlamağı hədəfləmişdi. Digər yandan da bu mədrəsə vasitəsilə Rusiya rəsmi yönətimi yerli müsəlman ruhaniləri də öz tərəfinə çəkmək, mədrəsənin tədris planına Rus dili dərslərini daxil etməklə müsəlman əhali arasında Rus dilinin təsirini genişləndirmək amacını güdmüşdü. Bu baxımdan Əliyyə mədrəsəsi həm pedaqojik müstəvidə həm də psixoloji boyutda bir dənəysəl tədbir olmuşdu.

Dolayısıyla, Tiflis Əliyyə mədrəsəsi yüzillər boyunca Şərq maarifinin özülünü oluşturmuş ruhani təhsil ocaqlarıyla Çarlıq Rusiyanın yeni tip təhsil siyasətinin sintezi özəlliyini daşımışdır. Bu təhsil qurumlarında ana dili statusunda Azərbaycan Türkcəsinin, Şərq dilləri statusunda Ərəb, Fars dillərinin, din dərsləri statusunda Şəriətin tədrisi ilə yanaşı ölkənin dövlət və ünsiyyət dili statusunda Rus dilinin də öyrədilməsinə önəm verilmişdi. Eləcə də elmi fənlərə müəyyən dərəcədə diqqət yetirilmişdi. Bununla da Tiflis müsəlman mədrəsəsi həm burada İslamın qorunub saxlanmasına ortam yaratmışdır, həm də burada Rusiya üçün yararlı, gərəkli dövlət, maarif qulluqçuları yetişməsinə kömək etmişdir.

MƏNBƏLƏR

- Bakıxanov, A. M. (1844). *Gülüstan-i İrəm*. Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu Arxivi, saxlama vahidi 2236–2954.
- Əhmədov, H. M. (1985). *XIX əsr Azərbaycan məktəbi*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
- GMAMTA, (4). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 4: Qafqaz Cənibini dəftərxanası (1845–1858), saxlama vahidi 3/303.
- GMAMTA, (422). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 422: Qafqaz təhsil dairəsi qəyyumu dəftərxanası (1849–1892), saxlama vahidləri 1/179, 1/237, 1/7150, 2/5697.
- GMAMTA, (427). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 427: Tiflis quberniyası məktəblər müdiriyyəti (1877–1917), saxlama vahidi 1/45.
- GMAMTA, (1480). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 1480: Tiflis müsəlman məktəbləri qəyyumu (1847–1918), saxlama vahidi 1/1.
- GMAMTA, (1933). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 1933: Qafqaz Təhsil Dairəsi Komissarlığı (1917–1919), saxlama vahidi 1/1560.
- GMAMTA, (1935). *Gürcüstan Milli Arxivinin Mərkəzi Tarix Arxivi*, fond 1935: Gürcüstan Demokratik Respublikası Maarif Nazirliyi (1918–1921), saxlama vahidi 1/745.
- Goca Memmedli, G. N. (2020). Tiflis'te Ömeriyyə Medresesi. *Karadeniz Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. Ankara, sayı 12/47, s 438–450.
- Kavkaz, (1847). *Кавказъ* Qafqaz, Rusca qəzet. Tiflis, 20 dekabr, № 51. Gürcüstan Milli Kitabxanası Arxivi, 67.
- Memmedli, Ş. B. (2018). *Gürcistan'da Türk edebiyatı*. Erzurum: Fenomen yayıncılık.
- Raşayev, Ə. X. (1997). Пашаев, А. X. *Очерки истории азербайджанской школы в Грузии в XIX – начале XX веков*. Bakı: изд-во АДПУ.
- Qruziya, (1919). *Грузия* Gürcüstan, Rusca qəzet. Tiflis, № 80. Gürcüstan Milli Kitabxanası Arxivi.
- Sənani, Ə. M. (1913). *Nəsihət-ül ətfal*. Tiflis: Qeyrət mətbəəsi. Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu Arxivi, saxlama vahidi XII/344/6177.
- Şaiq, A. M. (1978). *Əsərləri*, cild 5: Xatirələr, məktublar. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.
- Tahirzadə, N. A. (1962). *19-cu əsrin 40-cı illərinin sonu və 50-ci illərində Zaqafqaziyada müsəlman məktəbləri*. Azərbaycan Tarix Muzeyi Əsərləri, cild 5. Bakı.
- <http://qafqazislam.com/index.php?lang=az&=77> (20.2.2021)
- http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/İslam_Gürcüstanda (20.2.2021)